

**AŞIQ ƏLƏSGƏR YARADICILIĞINDA ZAMAN VƏ
MƏKAN FƏLSƏFİ KATEQORİYALARI**

**PHILOSOPHICAL CATEGORIES OF TIME AND SPACE
IN THE WORKS OF ASHIG ALASGAR**

**ФИЛОСОФСКИЕ КАТЕГОРИИ ВРЕМЕНИ И
ПРОСТРАНСТВА В ТВОРЧЕСТВЕ АШУГА
АЛЕСКЕРА**

Nağdəli ZAMANOV

*Tibb üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Tibb Universiteti
n.zamanov61@gmail.com*

Summary

For the first time in the article, philosophical categories are studied in the work of ashugs. The time category is most often used during the seasons and the chronological order of events. The article describes the different regions of the Caucasus in poems. Poems of Ashug Alasgar also play an important role in the humanization of space. Poems about black soil were also studied as a last place of human. In the works of Ashug Alasgar the philosophical categories of space and time are given in unity with other dialectical laws.

Key words: Ashug Alasgar, poetry, philosophical categories, time, space

Резюме

Впервые в статье философские категории исследуются в творчестве ашугов. Категория времени чаще всего используется по сезонам и хронологическому порядку событий. В статье в стихах описаны разные регионы Кавказа. Стихи Ашуга Алескера также играют важную роль в гуманизации пространства. Стихи о черноземе также изучались как последнее место человека. В произведениях Ашуга Алескера философские категории пространства и времени даны в единстве с другими диалектическими законами.

Ключевые слова: Ашуг Алескер, поэзия, философские категории, время, пространства

Məqalədə zaman və məkan dialektik qoşa kateqoriyaları Aşiq Ələsgər yaradıcılığı əsasında tədqiq olunmuşdur ki, bu gələcəkdə fundamental tədqiqatlara girişdir. Belə ki, bu fəlsəfi kateqoriyaların dəkində aşiq poeziyasından yararlanmağın vaxtı çoxdan çatmışdır (10). Məkan anlayışı şeylərin yanaşı mövcudluğunu və bir-birindən aralı

olmasını, onların ölçüsünü, onların bir-birinə nisbətən yerləşməsini ifadə edir (1). Fəlsəfi təlimlərdə materiyanın varlıq formalarından olan məkan və zamanın özünəməxsus yeri vardır. Maddi proseslər nəinki məkanca müxtəlif yerlərdə, habelə biri digərindən tez və ya gec baş verir. Maddi proseslərin müəyyən ardıcılıqla baş verməsi, proseslərin sürəklilik etibarilə fərqlənməsi və bir-birindən fərqli fazalara və ya mərhələlərə malik olması – bütün bunlar o faktı ifadə edir ki, cisimlər zaman daxilində mövcuddur (1, 10). Beləliklə, zaman-hərəkətdə olan materiyanın mövcudluğunun real formasıdır. Bu gün hamının məkanın sonsuzluğunu qəbul etdiyi, müzakirə mövzusu olmadığı məlumdur. Qurani-Kərimin Əl Bəqərə surəsinin 115-ci ayəsində: “Şərq də, Qərb də hər ikisi Allahın mülküdür. Hər tərəfə üz tutsanız Allah oradadır. Allah mühitin hər yerini və hər şeyi biləndir” və həmin surənin 117-ci ayəsindəki: “O göyləri və yeri yaradandır və bir şeyin olmasına iradə edərsə “Var ol” deyər, o da var olar” – kəlmələri təsadüf deyildir. Aşiq Ələsgər yaradıcılığına keçməzdən öncə zaman və məkan kateqoriyalarının klassik aşiq poeziyasında yerini müəyyənləşdirmək qərarına gəldik. Məlum oldu ki, Tufarqanlı Aşiq Abbasda da:

Desələr, Abbas necə oldu,
Deyin, Tufarqana getdi (2, s. 26).

Bir namə yaz Tufarqana,
Daha səndən aman olmaz (2, s. 42).

Molla Cumada da doğulduqları Azərbaycan məkanları sadalanır:

Mahalım Göynükdür, şəhərim Şəki,
Layski kəndinin binasıyam mən (5, s. 75).

Görkəmli söz ustası Aşiq Abdulla Savalan dağını, Kür qırağını, Ərəş mahalının təsvirini verməklə Azərbaycan ərazisinin müəyyən hissəsini dilə gətirir:

Sinə bənzər Savalanın qarına,
Dəyişməm dünyanın külli varına (3, s. 48).

Ərəş mahalında, Kür qırağında
Yoxdur sən kimi nazlı bəxtəvər (3, s. 48).

Uzağa getməyək, Şəmkirli Aşiq Hüseynin şeirlərində bu gün İran adı ilə dünyanın siyasi-inzibati xəritəsinə düşmüş Azərbaycanın qədim vilayətləri – Urmiya, Salmas, Marağa, İsfahan sadalanır. Ustadın digər misralarında Gürcüstandakı türk diyarları, Dağıstan, dəmir qapı Dərbənd kimi geniş ərazilər dilə gətirilərək bu ərazidə ozan-aşiq

sənətinin, türk və türkcülüyün mənasını özündə ehtiva edən sənətin daşıyıcıları olduqlarını göstərmişlər:

Şəmkirli Aşıq Hüseynəm,
Mən burada yer eylədim.
Urumi, Salmas, Marağa,
İsfahanı zar eylədim.
Gəzdim Çəçəni, Çərkəzi,
Nə qorxdum, nə ar eylədim.
Dəmir qapı, Dərbənd, Quba,
Gürcüstanı xar eylədim.
Tülküsen, geridə dolan,
Şiri-pələngəm, sənə nə? (9, s. 80)

Aşıq Ələsgər şeirlərinin məna tutumunun artırılması yolunda zaman-məkan elementlərindən geniş istifadə olunmuşdur:

Altı gündə dünya neçə don geydi,
Nə üstə əyləşdi, bərqərar oldu (4, s. 81).

XIX əsr Azərbaycan türklərinin bütövlükdə Qafqazda məskunlaşmasına, xalqımızın əzəli haqlarına barmaqarası baxanlara tutarlı cavab elə Ələsgər misralarındadır. “Mən dolandım bu Qafqazın elini” ifadəsi kifayət edir ki, Dədənin keçirdiyi toy mərasimlərinin arealı hamıya aydın olsun:

Yaxşı hörmətinən, təmiz adınan,
Mən dolandım bu Qafqazın elini.
Pirə ata dedim, cavana qardaş,
Ana-bacı bildim qızı, gəlini (4, s. 37).

Təkcə bu misralarla Aşıq Ələsgərin əxlaq dünyası açıl-maqla yanaşı, etik dəyərlərin üzə çıxması (yaxşı hörmət, təmiz ad), türklərin yaşayış məskəni olan Qafqazın tanıtılması, sənətkarın elə-obaya, cəmiyyətə sayğısı, sevgisi üzə çıxır.

Aşıq Ələsgər yaradıcılığında Azərbaycanın hər yeri doğmadır, bu məkanın hər guşəsi onun üçün əzizdir. Şeirlərdə bu məkanın guşələri tez-tez dəyişir, əvəzlənir. Gah başı qarlı dağlar olur, gah Allahın bizi sinəsində yaratdığı, bizi bəslədiyi, bizdən qorunmasını tələb etdiyi mahallar:

Yoxdu Göyçə mahalında
İsgəndərtək iyid gəzən;
Dost yolunda başım qoyub,
Düşmanının canın üzən;
Yoxsulların əlin tutan,

Ac doyuran, əysik düzən;
Bir düjün tufəngin gördüm,
Aynalı, berdanqa, süzən..
Berdanqaya nəbələdam,
Aynalı beş qan eləyib (4, s. 126).

Aşiq Ələsgər dilində məkan etik dəyərlər daşıyıcısı olan insanlarla birgədir. İnsanlarla məkanın dialektik vəhdətini şeir dilində yüksək bədii zövqlə, dərin bir sənətkarlıqla gələcək nəsillərə nişan verə bilmək məhz Dədə xüsusiyyətidir. Yuxarıdakı “Eləyib” rədifli müxəmməsə “dostluq”, “səxavət”, “cəsarət” kimi etik dəyərləri özündə cəmləşdirən İsgəndər tək igidləri ilə Göyçə mahalı bir yerdə təqdim olunur.

Məlum olmuşdur ki, zaman kateqoriyası Aşiq Ələsgərin şeirlərində ən çox ilin fəsillərinin növbələşmə anlarında, eləcə də hadisələrdəki zaman ardıcılığının təsvirində verilir. Aşiq Ələsgər poeziyasında fəsillər üzrə məkanda baş verən proseslərin zaman ardıcılığı əyani misaldır. “Can desin” rədifli qoşmada zaman və məkan fəlsəfəsi təbiət təsvirləri əsasında yüksək bədii-estetik zövqlə verilmişdir. Qoşmanın birinci bəndində külli kainatın yaradılışından bəhs edilir:

Yaradan yaradıb külli-ələmi,
Arif olan bu fərmana can desin.
Yeddi yer, yeddi göy, yeddi də damu,
Səkkiz cənnəti rizvana can desin (4, s. 62).

Həmin qoşmanın üçüncü bəndində zamanda baş verən ardıcılığa uyğun məkandakı dəyişikliklər qabardılır. Aşiq Ələsgər dilində məkan fəlsəfi kateqoriyası digər dialektik qanunlarla vəhdət halında verilmişdir. Yəni “bütün dialektik qanunlar zaman daxilində baş verir və bu qanunların həyata keçməsi üçün məkana ehtiyac duyulur” müddəası özünə yer alır.

Bu kontekstdə forma və məzmunun dialektik vəhdəti ortaya qoyulur. Qarın əriməsini istəməyən quzeyin zimistana can deməsi, eləcə də güneylərin günəşi sevməsi diqqət çəkir:

Novruzda bahara, deyərlər, bəli,
Gah kamala yetər, gah olar dəli,
Gün vuranda güneylərdən sel gəli,
Quzey istər zimistana can desin (4, s. 62).

Növbəti zamana uyğun məkanda canlıların – nəbatat (rişədən zoğun inkişafı) və heyvanatın (bülbullərin gülüstana can deməsi) oyanışı baş verir:

Yazın bir ayında xoş keçsə illər,

Zoğ edib rişədən açılar güllər.
Qışın zəhmərini çəkən bülbüllər
Şeyda olsun, gülüstana can desin (4, s. 63).

Zamana uyğun olaraq məkandakı iqlim dəyişikliyi, yay fəsli aranda bürkünün düşməsi, insanların məkən üzrə yerdəyişməsi qabardılır:

Aranda qalanlar meyl eylər bağa,
İsti vurur, bürkü dolar otağa,
Bəzənib gözəllər çıxar yaylağa,
Mənzilgahlar ol mehmana can desin (4, s. 63).

Qoşmanın son bəndində XIX əsr Azərbaycan xalqının yaylaq və qışlaq məkənlərinə uyğun yayda alaçıqlar qurulması, İslam-Türk ənənələrinə sadıq olaraq “qurbanlar kəsilməsi” kimi “məkən – adət-ənənələr” vəhdətini söyləyir:

Olar gözəllərin əhdi-peymanı,
Alaçıq qurulcaq kəsər qurbanı.
Ələsgər şəninə desin dastanı,
Fəxr eləsin, doğan ana can desin (4, s. 63).

Aşiq Abdullada (3) isə bu məkən – zaman ardıcılığı aşığıdakı kimi görünür:

Yazı gəlsin, payız ayı işləsin,
Qışı gəlsin, o qoynumda qışlasın.
Nə taqsırım varsa, de bağışlasın
Mənəm onun günahkarı, de gəlsin (4, s. 63).

Zamanla bağlı şeirlər adətən ilin fəsillərinə aid olur ki, bu fəsillər insan ömrünün pillələrinə müncər edilir. Qurbanidə hər fəslə uyğun məkən dəyişiklikləri, insan orqanizmində və eləcə də xəyali dünyadakı dəyişikliklər öz əksini tapır:

Qurbani der: bahar olur gəlir yaz,
Göllərdə üzüşür ördəgilə qaz,
Sərin təvalladır, üzüm payəndaz
Yoxdur bundan qeyri bir mətah mənim (6, s. 19).

Aşiq Ələsgərin üz tutduğu məkənlər var! Bu məkənlər Qafqazlar, Türkiyə, İran, İraqdır. Aşiq bu məkənləri insanları ilə, təbiəti ilə, özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə tanıdır:

Dəli Alının vəsfini
Yazmışam dastana, deyin!
Afərin şeyirdlərim,
Gedəndə hər yana deyin!
Eşidib Göyçə mahalı,

Külli-İrəvana deyin!
 Addayın Şahtaxtından,
 Təbrizə, Tehrana deyin!
 Üz tutun Alosmana,
 Qarsa, Qağızmana deyin!
 Təmkini, hər büsatı
 Bənzər Pənah xana deyin!
 Qorxmayın, utanmayın,
 Mərd durun, mərdana deyin! (4, s. 126)

Məkan Aşıq Ələsgərin dilində igidlərin, gözəllərin tərifinin yayıldığı ərazilər kimi başa düşülür. Təkcə yuxarıdakı “Deyin” rədifli divanında XIX əsr Azərbaycan dilinin hakim olduğu, anlaşıldığı, bu dildə aşıq sənətinin hansı coğrafiyalara yayılmasının şahidi oluruq. Çar üsuli – idarəsinə qarşı yönəlmiş qaçaq hərəkətinin lideri Dəli Alının igidliyinin sorağının Göyçədən sonra hansı məkanlara yayıldığı ardıcılıqla sadalanır. Bu şöhrət Göyçədən sonra İrəvana, oradan da Arazı keçərək Təbriz və Tehrana yol açır. Növbəti bənddə isə üzünü Alosmana (indiki Türkiyəyə) – Qərbə tərəf döndərir. Qarsı, Qağızmanı nişan verir. Pənahəli xanın qurduğu Qarabağı nəzərdə tutaraq cənuba işarə edir.

Məkan kimi dağlar Aşıq Ələsgər şeirində cansız elementləri (sellər, göllər) və bu məkanın öz canlıları – (sonalar, qazlar) – arasındakı dialektik vəhdəti yüksək ustalıqla tərənnüm edilmişdir:

Bir ay yarım nobahardan keçəndə,
 Cəz olur köysündən sellərin, dağlar!
 Çalxanır sonalar, çığırışır qazlar,
 Zəməzəm zümzüməli göllərin, dağlar (4, s. 22).

Məkan, həm də son məkan anlamında başa düşülən qara torpaq klassik poeziyada kifayət qədər öz əksini tapmışdır. Dünyanın faniliyi, sonda bu qara torpağın nə qədər “pöhrə – cavan”ı udduğu Nizaminin dürr misralarında özünə yer alır:

Bağlandığın bu dünya yıxdı, xar etdi səni,
 Uddu bu qara torpaq gör nə qədər pöhrəni (7, s. 199).

Ömər Xəyyama (8) görə insanın cismi sonda çamıra-palçığa dönür:
 Dünən bir bazarda gördüm kuzəgər,
 Çamırı təpiklə yoğurub əzər.
 Çamır kuzəgərə dedi: “Yaxşı bax,
 Mən də sənə kimi deyildim məgər?”

Aşıq Şəmşirdə isə torpağa qarışan cisimlər sonda bitkilər üçün gübrə rolunu oynayır:

Teymuri Ləng hanı, İsgəndər hanı?!
Nadir, Bəhram tutmadılar dünyanı.
Gübrə yaradıbsan fani insanı,
Dəhr üzündə gəştibanlar dağıldı (10).

Aşıq Ələsgərə görə “gül əndamlar” sonda ilana, qarışqaya qismət olur:

Hayıf cavanların gül əndamına
Mara, mura qismət oldu dünyada (4).

Aşıq Ələsgər poeziyasında məkan elementləri ilə dini-tarixi dəyərlərimiz geniş kütlələr arasında təbliğ olunur. “Bismillahir-Rəhmanir-Rəhim deyib” müstəzad təcnisdə İslamın ilkin formalaşma dövründə baş verən hadisələri, bu hadisələrdən çıxan əsl mənaları şüurlara yönəldir:

Aşıq gərək bu meydanda bir qala
Eşq ocağın bir ətəklə, bir qala
Ələsgərdi Xeybər kimi bir qala
Bacara bilməzsən, danışma əbəs
Dur yerində pəs (4, s. 105).

Zamana uyğun məkanda baş verən dəyişiklikləri insan üzərinə köçürməklə dərin poetik zövq yaratmaq Ələsgər dühasına xasdır. Aşıq Ələsgərin aşılıq fəaliyyətinin yayıldığı böyük məkan olan Qafqazın müxtəlif bölgələrinin adının çəkildiyi şeirlər araşdırılmışdır. “Göyçə mahalıdı mahalım mənim” ifadəsi bu mahalın qədim türk torpağı olmasının ən tutarlı cavabı kimi səslənir. Məkan coğrafi anlayış olmaqla yanaşı üzərindəki tarixi həqiqətləri əsrlərdən üzü bəri bu günümüzə qədər saxlayır. XIX əsr Azərbaycan məkanının təsviri Aşıq Ələsgər poeziyasında dəqiq təsvir olunur. Məkan fəlsəfi anlayışı həm də bu gün topoqrafik-coğrafi anlayışdır. “Ən böyük rəssam Allahın qüdrət əlidir” müddəası əksər şeirlərdə öz əksini tapır:

Saatda yüz çiçək açır,
Hər biri bir irəngə çalır
Belə məlum, qüdrətdəndi
Küpün, boyağın, Şah dağı! (4, s. 14)

Zaman və məkan dialektik kateqoriyalarına Aşıq Ələsgər yaradıcılığı əsasında aparılan bu kiçik səyahət düşüncük ki, gələcəkdə fundamental tədqiqatlara girişdir. Belə ki, bu fəlsəfi kateqoriyaların dərinliyi aşıq poeziyasından yararlanmağın vaxtı çoxdan çatmışdır.

QAYNAQLAR

- Quran (Tərcümə edənlər Z.Bünyadov, Y.Məmmədliyəv Bakı: Azərnəşr, 1982)
1. Ağayar Şükürov. Fəlsəfə. Bakı, Çıraq, 2008, 568 səh.
  2. Aşıq Abbas. Aşıqlar. Respublika Xalq Yaradıcılıq Evi., Bakı, 1957, s. 48-55
  3. Aşıq Abdulla. Aşıqlar. Respublika Xalq Yaradıcılıq Evi., Bakı, 1957, s. 48-55
  4. Aşıq Ələsgər. Bakı, Elm və təhsil, 2012, 280 səh.
  5. Molla Cuma. Aşıqlar. Respublika Xalq Yaradıcılıq Evi., Bakı, 1957, s. 17-23
  6. Qurbani. Aşıqlar. Respublika Xalq Yaradıcılıq Evi., Bakı, 1957, s. 17-23
  7. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl. Bakı, Lider nəşriyyat, 2004, 336 səh.
  8. Ömər Xəyyam. Rübailər. Əli Polad. Bakı, 2008, 376 səh. “Səda” nəşriyyatı
  9. Şəmkiqli Aşıq Hüseyn. Aşıqlar. Respublika Xalq Yaradıcılıq Evi. Bakı, 1957, s. 43
  10. Zamanov Nağdəli. Aşıq Şəmşir yaradıcılığında fəlsəfi fikirlər. Bakı, Elm və təhsil, 2018, 512 səh.